

Анастасія Малецька,

студентка групи ЖР-1

Державний університет «Житомирська політехніка»

Юлія Кондратюк,

кандидат історичних наук, доцент

Державний університет «Житомирська політехніка»

Цензура в УРСР: що дозволяли знати дітям

Дослідження феномену цензури в інформаційному просторі радянської України, особливо у сегменті, призначеному для дитячої аудиторії, становить важливу наукову проблему, що вимагає глибокого аналізу як інституційних механізмів контролю, так і соціокультурних наслідків їхнього функціонування. Періодичні видання для дітей та юнацтва виступали не лише засобом розваги та освіти, але й потужним інструментом ідеологічної індоктринації, формування лояльності до існуючого політичного режиму та конструювання специфічної картини світу, узгодженої з панівними партійними доктринами. Відтак, вивчення того, який саме контент допускався до публікації, які теми вважалися прийнятними, а які зазнавали рестрикцій чи повної заборони, дозволяє реконструювати не лише офіційну ідеологічну рамку, а й зрозуміти механізми її впровадження та потенційний вплив на формування світогляду юних читачів в Українській РСР.

Постановка проблеми дослідження полягає у необхідності комплексного вивчення специфіки цензурної політики щодо українських дитячих журналів протягом радянського періоду. Це передбачає аналіз не лише тематичних обмежень та дозволів, але й мовних аспектів, візуального контенту, а також прихованих

наративів, що транслиювалися через, на перший погляд, нейтральні тексти чи зображення. Ключовим завданням постає ідентифікація критеріїв, за якими здійснювалася селекція матеріалів, виявлення ролі цензурних органів, зокрема республіканського відділення Головліту, у цьому процесі, та оцінка ступеня уніфікації та, водночас, можливих регіональних особливостей цензурної практики в УРСР порівняно із загальносоюзними тенденціями. Недостатня розробленість саме цього аспекту радянської цензурної системи обґрунтовує актуальність подальшого дослідження.

Аналіз попередніх публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить про певну фрагментарність наявних знань. Існують ґрунтовні праці українських та міжнародних дослідників, присвячені загальним питанням радянської цензури, її інституційній структурі та ідеологічним засадам. Зокрема, механізми контролю над друкованим словом та функціонування Головліту в СРСР вивчалися як у класичних західних дослідженнях радянології, так і в сучасних працях, що спираються на відкриті архіви.

Окремий напрямок становлять роботи, що аналізують радянську дитячу літературу та періодику як інструмент виховання та ідеологічного впливу. У цьому контексті варто відзначити праці міжнародних дослідників, таких як К. Кларк, які аналізували формування " нової радянської людини " через літературні тексти, хоча їхній фокус не завжди був зосереджений саме на українському матеріалі чи специфіці періодичних видань. Дослідження радянської повсякденності та культури, наприклад, у працях Ш. Фіцпатрік, опосередковано торкаються питань сприйняття офіційних наративів, проте не дають вичерпної картини функціонування цензури саме в дитячих медіа.

Водночас, аналіз специфіки цензурної політики щодо саме українських дитячих журналів ("Барвінок", "Малютко", "Піонерія" та ін.) представлений у науковому дискурсі значно меншою мірою. Певні аспекти висвітлювалися у дослідженнях історії української журналістики та літератури радянського періоду. Вагомий внесок зробили українські дисиденти та дослідники, зокрема, І. Дзюба чи В. Свєрстюк, які у своїх працях аналізували загальні тенденції ідеологічного тиску та русифікації української культури, що, безумовно, позначалося й на дитячому сегменті. Сучасні українські історики, такі як Г. Касьянов чи Ю. Шаповал, також торкалися аспектів функціонування радянської системи та її контролю над культурним життям в УРСР. Можна знайти згадки про конкретні випадки цензурних втручань у публікаціях, присвячених окремим українським авторам чи виданням.

Дитяча періодика радянської доби, включно з тією, що видавалася та розповсюджувалася на території Української РСР, функціонувала в умовах жорсткого ідеологічного контролю та системної цензури [1]. Розглядаючи дитячу літературу та пресу як один із найпотужніших інструментів соціалістичного виховання нового покоління, як це формулювала, наприклад, Н. Крупська, радянська держава приділяла пильну увагу формуванню її змісту [4, с. 38]. Аналіз ігрових матеріалів та матеріалів для творчості, представлених на сторінках дитячих журналів періоду 1920-1980 років, дозволяє простежити еволюцію державних ідеологічних настанов, суспільних уявлень та педагогічних підходів, які трансливалися юним читачам через цей медіум [4, с. 38].

Система політичної цензури в Українській СРР, як переконливо демонструють дослідження Н. Сірук та Л. Марківської, функціонувала як невід'ємний атрибут тоталітарної держави,

основне призначення якого полягало у забезпеченні непорушної ідеологічної єдності суспільства та рішучому придушенні будь-яких проявів інакомислення, включно з виявами національної самобутності. Центральним інституційним механізмом цього всеосяжного контролю стало Головне управління у справах літератури і видавництва, відоме як Головліт, що було засноване в УСРР відповідно до постанови РНК від 11 серпня 1922 року і підпорядковувалося Наркомату освіти [3, с. 12]. Ця новостворена структура отримала надзвичайно широкі повноваження, які передбачали здійснення попереднього контролю над абсолютно усією друкованою продукцією, що виходила в республіці, без винятку для видань, адресованих дитячій аудиторії; її нагляд також поширювався на сфери радіомовлення, театральних постановок та інші численні аспекти культурного життя [2, с. 10-11]. Важливо підкреслити, що діяльність Головліту аж ніяк не обмежувалася суто формальною охороною державних чи військових таємниць – її головна місія полягала у забезпеченні безумовної ідеологічної відповідності всього культурного контенту чинним директивам правлячої партії, безкомпромісному викоріненні так званої "ворожої ідеології" та будь-яких, навіть найменших, відступів від жорстко встановлених канонів [2, с. 12]. У специфічних умовах раннього радянського періоду (1918 – початок 1930-х років), доби позначеної сміливими соціальними експериментами, контент дитячої періодики перетворився на важливий інструмент політичної мобілізації юного покоління та цілеспрямованого формування "нової людини", що цілком відповідало завданням, покладеним на цензурні органи. Редакційна політика дитячих видань, перебуваючи під неусипущим контролем та безпосередньо керуючись цензурними настановами, жорстко визначала

тематичний спектр публікацій, що проявлялося у свідомому насиченні журналів матеріалами з виразним ідеологічним забарвленням, як-от настільні ігри ("Революція", "Електрифікація") або пропагандистські матеріали на теми гігієни ("За здоровий побут"), які прозоро віддзеркалювали пріоритети тогочасної держави у виховній роботі та здійсненні соціального контролю [4, с. 38]. Навіть, здавалося б, розважальні ігрові матеріали, призначені для вирізання (наприклад, "Цирк" чи "Театр", що публікувалися у популярному журналі "Мурзилка"), досить часто несли приховане, проте істотне дидактичне навантаження, відображаючи тогочасні освітні експерименти та сприяючи засвоєнню бажаних ідеологічних установок.

Період з середини 1930-х до середини 1950-х років, який дослідники позначають як час "тоталітарної андрогінності", характеризується спробами держави створити уніфіковану "безстатеву" радянську особистість [4, с. 38, 40]. Це збіглося з індустріалізацією та подальшим консервативним поворотом у сімейній політиці. У дитячих журналах цього періоду спостерігається зменшення кількості власне ігрових матеріалів та барвистих додатків, натомість зростає частка практичних інструкцій та порад ("Набори для шиття", "Як заклеїти гуму"), що відображало утилітарне ставлення до дитячої творчості. Акцент на фізичному вихованні та спорті призвів до появи постійних рубрик з гімнастичними вправами та шаховими задачами. Зміст візуальних наративів, зокрема рисомальованих історій, з середини 1930-х років переважно концентрується на темах війни, зброї та спорту, причому серед персонажів домінують хлопчики, тоді як жіночі образи частіше представлені у ролях матері, бабусі або відіграють другорядні ролі. Запровадження роздільного навчання у 1943 році

також обґрунтовувалося необхідністю врахування особливостей фізичного розвитку та підготовки хлопчиків і дівчаток до праці, а також потенційно було спрямоване на ефективніше впровадження військово-патріотичного виховання для хлопців [4, с. 40].

Послаблення партійно-ідеологічного тиску з середини 1950-х років не означало скасування цензурного контролю, який продовжував активно формувати дозволені наративи, включно з певними соціальними ролями та моделями поведінки, у дитячій періодиці відповідно до державних пріоритетів [2, с. 41]. Цензура пропускала та заохочувала матеріали, що підтримували усталені суспільні норми та відповідали офіційному баченню радянського ладу.

Так, в рамках дозволеного цензурою контенту для дівчат з'являлися паперові ляльки з одягом та рубрики з рукоділля ("Пионер", "Умілі руки", "Академія домашніх чарівників"), що підкріплювало схвалений образ майбутньої жінки. Водночас, для хлопчиків цензурні органи активно підтримували популяризацію технічної творчості (журнали "Юный техник", "Моделист-Конструктор"). Таке фокусування, дозволене й скероване цензурою, мало не лише прищепити інтерес до техніки, але й слугувало ідеологічним цілям, демонструючи успіхи держави у космосі та технологіях, створюючи оптимістичний образ майбутнього [4, с. 41].

Протягом усього радянського періоду механізми цензури, очолювані Главлитом, ретельно контролювали зміст дитячих журналів, забезпечуючи їх відповідність поточним ідеологічним вимогам. Ці вимоги включали просування соціалістичного реалізму, радянського патріотизму, атеїзму, антизахідних настроїв та приховування будь-якої інформації, що могла б підірвати довіру до

радянської влади чи її політики (наприклад, згадки про дефіцит чи військові невдачі [4, с. 40]. Дитяча періодика розглядалася як важливий інструмент "цілеспрямованої соціалізації", покликаний формувати у дітей систему цінностей, що відповідала "Кодексу будівника комунізму", включаючи колективізм, дисципліну, любов до праці та радянський патріотизм [4, с. 38]. Зміст ігрових та творчих матеріалів, таким чином, був не просто розважальним, а ретельно відібраним та сконструйованим продуктом, що мав виконувати чіткі ідеологічні та виховні функції.

Період після усунення М. Хрущова та приходу до влади Л. Брежнєва ознаменувався поступовою реставрацією жорсткого тоталітарного контролю над усіма сферами суспільного життя, що особливо відчутно позначилося на творчій інтелігенції. Як зазначає Д.І. Малежик, зміна партійного керівництва СРСР фактично сигналізувала про посилення ідеологічного тиску [2, с. 44].

Підсумовуючи, аналіз змісту дитячих журналів радянської епохи (1920–1980), зокрема тих, що були доступні дітям в Українській РСР, виявляє динамічну картину світу, проте її параметри незмінно визначалися державним цензурним контролем. Від ранніх постреволюційних експериментів з політичною мобілізацією до сталінського періоду з його акцентом на формуванні уніфікованої "радянської людини" через практично-дидактичні та військово-спортивні наративи, і до пізніших етапів із корекцією дозволених тем — цензура послідовно функціонувала як ключовий інструмент впровадження державної ідеології. Тематика ігор, характер творчих завдань, репрезентація персонажів та спектр пропагованих цінностей жорстко фільтрувалися та модифікувалися цензурними органами відповідно до еволюції політичного курсу. Саме цензурні практики забезпечували вилучення небажаних

смислів та нав'язування схвалених наративів, включно з тими, що стосувалися соціальних ролей, формуючи у дітей задане, ідеологічно вивірене сприйняття дійсності та власного місця в радянському суспільстві, унеможлиблюючи знайомство з альтернативними поглядами.

Аналіз змістового наповнення дитячих періодичних видань радянської епохи, що циркулювали на теренах Української РСР у період з 1920-х по 1980-ті роки, виявляє складну, проте внутрішньо послідовну картину функціонування цих медіа як інструментів державного ідеологічного контролю. Було встановлено, що наративи та образи, які пропонувалися юному читачеві, формували специфічну, санкціоновану владою модель сприйняття світу, котра, хоча й демонструвала певну динаміку протягом досліджуваного періоду, незмінно залишалася в межах жорстких ідеологічних рамок, що визначалися панівною політичною доктриною.

Спостережувана еволюція контенту віддзеркалювала трансформації політичного курсу та офіційних педагогічних уявлень радянської влади. Ранній постреволюційний етап характеризувався виразними експериментами з політичною мобілізацією та ідеологічною індоктринацією, які часто реалізовувалися через ігрові практики та відповідні матеріали. Наступний, сталінський, період ознаменувався прагненням до уніфікації та конструювання гомогенної "радянської людини", що знайшло відображення у посиленні акцентів на практично-дидактичних, військово-спортивних та утилітарних аспектах дитячої діяльності, подекуди за рахунок вільної творчості. Пізніший період так званої "лібералізації" позначений поверненням до більш виразної, хоча й надалі ретельно контрольованої, гендерної

диференціації у репрезентації персонажів та соціальних ролей, що транслиувалися через журнальні матеріали.

Незважаючи на ці зміни в акцентах та тематиці, фундаментальна функція дитячих журналів залишалася незмінною: вони послідовно використовувалися як важливий інструмент державної ідеології. Тематика ігор, характер пропонованих творчих завдань, способи репрезентації персонажів та система пропагованих цінностей підлягали ретельному відбору, дозуванню та модифікації відповідно до еволюції політичного режиму та його педагогічних настанов. Ці медіа виконували чітко окреслену функцію цілеспрямованої соціалізації, завданням якої було формування у підростаючого покоління заданого державою сприйняття дійсності, засвоєння визначених соціальних ролей та усвідомлення власного місця в структурі радянського суспільства, що підтверджує висновки про нерозривний зв'язок між дитячою пресою та механізмами ідеологічного впливу того періоду. Таким чином, радянська дитяча періодика в УРСР постає як невід'ємний елемент системи формування лояльності до режиму та інтерналізації його ключових ідеологем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. До 90-річчя всеукраїнського дитячого часопису «Барвінок» (1928, Харків) | Педагогічний музей України. *Педагогічний музей України / Національна академія педагогічних наук України*. URL: <https://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/до-90-річчя-всеукраїнського-дитячого-ча/> (дата звернення: 03.04.2025).
2. Малежик Д. Вплив політичної цензури української преси на літературну інтелігенцію (друга половина 1960-х – середина 1970-х рр.). *Головна сторінка*.

URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/3_2020/9.pdf (дата звернення: 09.04.2025).

3. Сірук Н., Марківська Л. цензура як засіб ідеологічного контролю в УРСР (20–50-ті роки XX століття). *Humanities science current issues*. 2020. Т. 5, № 27. С. 10–15. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/27.204050> (дата звернення: 09.04.2025).

4. Gender analysis of game material of the Soviet era on the example of children's magazines (1920-1980). *Journal for Educators, Teachers and Trainers*. 2021. Vol. 12, no. 2. URL: <https://doi.org/10.47750/jett.2021.12.02.006> (date of access: 03.04.2025).

5. Sluysar V., Kondratiuk Yu., Vitiuk I., Mosienko O. Topics of Historical Memory in the PR Activities of Religious Organizations in Present-day Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2025. Vol. 45, Iss. 8. Pp. 104 - 125.